

Озель Віталіна Іванівна,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри теорії та історії держави і права

юридичного факультету Інституту управління та технологій

Державного університету інфраструктури та технологій,

м. Київ, Україна

ШЛЮБНИЙ ДОГОВІР В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВА

Анотація: У статті обґрунтовано договірний характер шлюбу на основі норм права, що були чинними на українських землях в Давньоруську та Литовсько-Польську добу. Розкрито умови, порядок укладення та основні положення шлюбних договорів за Литовськими статутами. Висвітлюється історико-правова концепція поняття «громадянський шлюб».

Ключові слова: сімейне право, шлюб, громадянський шлюб, шлюбний договір, майнові відносини, розірвання шлюбу.

У сучасному світі не виникає сумнівів у тому, що шлюб – це договір, що, по-перше, ґрунтується на моральних засадах суспільства, а, по-друге, регулюється спеціальними нормами права. Сімейний кодекс України акцентує увагу саме на договірному регулюванні правовідносин, що виникають зі шлюбу.

Такий юридичний інструмент як шлюбний договір покликаний врегулювати усі сфери подружнього життя, зокрема щодо вибору прізвища, врегулювання особистих відносини з дітьми, розподілу майна подружжя, як у шлюбі, так і у разі розлучення, плати за подружню зраду тощо. З набранням чинності Сімейним кодексом України у 2004 році нотаріуси зареєстрували лише 476 шлюбних договорів, проте сьогодні ця цифра зросла в чотири рази. За статистикою, щодня українці укладають близько п'яти шлюбних контрактів [7]. Здебільшого такі договори укладаються у сім'ях, де один з подружжя іноземець. Це свідчить про те, що правосвідомість та правова культура українського суспільства відносить категорію шлюбних відносин до сфери духовної та надає перевагу основоположним моральним принципам і нормам. Проте, якщо розглядати історичні підґрунтя шлюбу, то договір, як основоположний елемент сімейних відносин, завжди посідав чільне місце.

Окреслене коло питань викликало інтерес у наукових колах ще у ХІХ ст. Так, слід відзначити роботи М. Владимирського-Буданова, В. Добровольського, В. Сергеевича, С. Соловьева, О. Левицького. Сьогодні не вщухає як суспільний, так і науковий інтерес до проблем шлюбу і сім'ї, шлюбного договору. Цікавими є наукові дослідження О. Дзери, І. Жилінкової, М. Антакольської, О. Явор, З. Ромовської та ін. Проте історичні витоки договірних засад шлюбних відносин на теренах України ще залишаються маловивченою проблемою.

Мета даної статті полягає у тому, щоб привернути суспільну увагу до історичних засад української родини, підкреслити, що шлюб серед українців завжди був договором, який визначав правовий статус членів сім'ї.

Укладення шлюбу, починаючи з дохристиянської доби Давньоруської історії, розглядалося у вигляді певного договору, що укладався або між родами наречених, або між нареченим і батьком дівчини. Про це свідчать і самі форми укладення шлюбу, такі як купівля нареченої та «приведення» нареченої із приданим, що забезпечувалося віном з боку чоловіка. Звичаєві форми укладення шлюбу супроводжувалися спеціальною обрядовістю - весіллям, що засвідчувала законність укладення шлюбу та виникнення прав та обов'язків подружжя.

Новий етап розвитку інституту шлюбу бере свій початок з події 988 році – хрещення Київської Русі. Привнесення нової релігії та оголошення її державного статусу стало поштовхом для формування нового світогляду, нових норм моралі. Вирішальний вплив християнство здійснило й на розвиток шлюбно-сімейних правовідносин. З цього часу всі питання щодо укладення шлюбу стали підпорядковуватися церковній юрисдикції. Формування основ шлюбно-сімейного права відбувалося двома шляхами: з одного боку, активний процес формування правових звичаїв та шлюбних обрядів ішов шляхом їх соціального укріплення та надання їм універсального та всеохоплюючого характеру, а з іншого боку, шляхом прийняття церквою нових норм права [8, с. 240]. Інститут укладення шлюбу опинився під контролем церкви. Єдиною законною формою християнського шлюбу було визначено вінчання.

Після прийняття християнства у галузі сімейних відносин поступово почали затверджуватися норми візантійського церковного права, адаптовані до місцевих умов. Проте поширеними залишалися невінчані шлюби, укладені у формі весілля. Весілля залишалося головною формою укладення шлюбу за звичаєвим правом.

Процедура укладення шлюбу передбачала ряд етапів. Укладенню шлюбу передували змовини і заручини. Заручини не були цілковито наслідком рецепції візантійського права. Хоча після хрещення Русі та привнесення візантійського Номоканону набули обов'язкового характеру церковні заручини – обручення. Візантійському праву також була відома процедура заручин (spousalia), що являла собою угоду про укладення шлюбу в майбутньому. Еклогією було встановлено, що забезпеченням такого зобов'язання виступав завдаток. У разі невиконання зобов'язання, якщо це сталося з вини особи, що внесла завдаток, вона втрачала його, якщо це сталося з вини іншої сторони – вона була зобов'язана сплатити суму подвійного розміру завдатку [9, с. 44]. Такий підхід щодо врегулювання передшлюбних відносин у подальшому став невід'ємною частиною українського права. І не тільки завдяки рецепції іноземного законодавства, але й на основі власних давніх традицій.

За давньоруським звичаєвим правом змовини, що закріплювалися обрядом заручин, так само визнавалися договором, яким визначалася суто майнова сторона майбутнього шлюбу. Недотримання цього договору тягнуло за собою сплату пені («заряд»). Так, Уставом князя Ярослава про церковні суди була

DICTUM FACTUM ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС. СІМЕЙНЕ ПРАВО
встановлена відповідальність за порушення попередньої домовленості про майбутній шлюб – заручин, які ще називали «змовини» або «зговір»: «Аже про девку сыр краян бдетъ, за сыр гривну, за срам еи 3 гривны; а что потеряно, а то еи заплати; а митрополиту 6 гривен, а князь казнить» (ст. 33) [10, с. 269]. Під час заручин сторони визначали розмір приданого, день весілля тощо. За свідченням М. Владимирського-Буданова іноді траплялося так, що заручини відбувалися задовго до весілля, навіть коли самі наречені ще були дітьми, крім того, сума заряду зазвичай була досить вагомою, що не завжди дозволяло розірвати заручини [1, с. 408]. Вже з кінця XIII ст. заручини почали оформлюватися шляхом складання родичами наречених або сватами шлюбного договору («рядна грамота», «рядний запис»).

Церква засуджувала широке застосування шлюбних договорів, що, на думку духовенства, нівелювало значення шлюбу як духовного союзу. На противагу заручинам існував церковний обряд «обручення» – затвердження перед Богом і церквою взаємних обіцянок укласти шлюб. Проте, обручення хоча і не передбачало врегулювання майнової сторони майбутніх сімейних відносин, все ж, на нашу думку, не було позбавлене ознак договірних відносин. Так, у зв'язку з обрученням у членів християнської громади виникав цілий комплекс прав та обов'язків: 1) для обручення встановлювалися ті ж самі умови, що й для укладення шлюбу; 2) родичі наречених ставали свояками, що було перешкодою для укладення між ними шлюбів; 3) обручення тягнуло за собою ті ж наслідки для наречених, що й шлюб (наприклад, порушення вірності нареченими розглядалося як перелюбство; 4) обручення не можна було розірвати, оскільки, якщо шлюб укладався з іншою особою внаслідок припинення попереднього обручення (або у разі смерті до вінчання нареченої або нареченого), такий шлюб вже вважався не першим, а другим, і мав усі наслідки другого шлюбу.

Особливістю передшлюбних процедур Литовсько-Руської доби було розділення заручин і змовин на два різних акти. Змовини носили характер договору, який оформлювався відповідним чином і називався «шлюбною інтерцизою» або «листом змовним», а також заносився до актової книги [3, с. 6]. Такий порядок укладення шлюбу, заснованого на договорі – «шлюбній інтерцизі» був закріплений і у Литовських статутах. Головною метою укладення шлюбного договору було врегулювання майнових відносин подружжя. Тут визначалися склад посагу нареченої, який видавався батьком або братами нареченої, та віна нареченого, що зазвичай вдвічі перевищував розміри посагу, а також розмір відповідальності у разі невиконання договору.

Ми маємо змогу навести приклад «шлюбної інтерцизи» укладеної на підтвердження змовин 21 грудня 1634 р. на Волині за участі Київського митрополита Петра Могили та овруцького архімандрита Кизаревича. Під час цих змовин митрополитом було здійснено обряд вінчання над молодими. Але шлюб не вважався укладеним, бо після цього була підписана «шлюбна інтерциза». Ця угода окрім інших умов містила: 1) дату весілля – перший тиждень після Трійці у 1637 році, тобто через два з половиною роки після вінчання; 2) умову, що до весілля наречена залишається жити у своїх батьків; 3) повінчані наречена і наречений зобов'язувалися додержати «слово віри» щодо

DICTUM FACTUM ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС. СІМЕЙНЕ ПРАВО

подальшого укладення шлюбу – весілля, а у разі невиконання цього зобов'язання передбачалася відповідальність сторін у вигляді пені [3, с.8].

Важливим елементом шлюбних договорів було саме визначення віна, що записувалося чоловіком на користь своєї дружини. Так, ст. 1 п'ятого розділу Третього Литовського статуту 1588 р. встановлювала обов'язок батьків нареченої дбати про своєчасний запис майбутнім зятем віна на користь їхньої доньки. Метою такого запису було попередження зловживань спільним сімейним майном. Здебільшого ця норма виступала на захисті майнових інтересів чоловіків, обмежуючи право жінки розпоряджатися сімейним майном. Водночас, на нашу думку, «віновий» запис також гарантував частку дружини у спадщині або після розлучення.

Серед джерел права Литовсько-Руської держави перше нормативне закріплення обов'язковості «вінового» запису зустрічається у Городельському привілеї 1413 р. Ця норма була підтверджена також у Київських привілеях 1507 і 1529 рр. Але у жодному з трьох нормативних актів не було встановлено розмір віна. Проте у Першому Литовському статуті 1529 р. вже було визначено, що розмір віна повинен становити 1/3 нерухомої власності чоловіка (ст. 5, 6 Розділу IV) [5, с.228-229]. Другий і Третій Литовські статuti (1566 і 1588 рр.) встановлювали, що розмір віна не повинен перевищувати 1/3 нерухомого майна чоловіка. Але водночас у ст. 2 п'ятого розділу Третього Литовського статуту 1588 р. зазначалось, що розмір віна повинен був удвічі перевищувати розмір посагу (приданого) дружини. У ст. 1 п'ятого розділу Литовського статуту 1588 р. визначався порядок оформлення вінового запису, а також регламентувалась процедура встановлення його достовірності [6, с. 428-429]. Коли вінового запису не було, то після смерті чоловіка дружина отримувала право успадкувати рівну з іншими спадкоємцями частку його майна.

У XVI – першій половині XVII ст. весільний обряд, як спосіб укладення шлюбу, все ще залишав за собою провідне значення серед українського населення. Н. Полонська-Василенко зазначала, що нерідко підписання «інтерцизи» та обряд весілля залишалися єдиним засвідченням укладення шлюбу [4, с. 412]. Тобто шлюб визнавався дійсним без вінчання і набував форми «громадянського шлюбу». Так, М. Владимирський-Буданов писав, що шлюби укладалися шляхом вільного договору між двома нареченими, - «договору заявленого перед судовою владою (світською). Церковне вінчання може слідувати або не слідувати за укладенням шлюбу; відсутність цієї умови не впливає на законність шлюбу» [2, с.3]. Необхідно зазначити, що М. Владимирський-Буданов у своїх дослідженнях здебільшого вивчав шлюбні відносини міщан, тобто нижніх верств суспільства. Ґрунтуючись на його розвідках, ми можемо стверджувати, що просте співжиття чоловіка і жінки не сприймалося в українському суспільстві як форма шлюбу, звичаєве право вимагало засвідчення дійсності «громадянського шлюбу» світською владою – судом. Обов'язковою залишалася процедура виконання певних звичаєвих обрядів, що забезпечувало додержання публічності укладення шлюбу. Приклади, наведені М. Владимирським-Будановим, дають нам можливість припустити, що невінчані «громадянські» шлюби укладалися особами, які не мали права укласти законний вінчаний шлюб. Таким чином шлюбний договір, як інструмент визначення правового статусу подружжя та розподілу майна чоловіка і жінки набув достатньо широкого застосування.

Водночас багатівкові намагання церкви впровадити виключно церковний шлюб не були марними. Про це свідчать типові «шлюбні листи», багато яких зустрічається в актових книгах XVI – XVII ст.: «Я (такої то) чиню ведомо, иж воли Божой а зъ преизрения Его найсвятшои милости и зъ дару Духа святого, за ведомостю и благословенствомъ родичовъ (родителей) моихъ, наймилшихъ добродеевъ, поняль есми за себя въ стан святый малженскій дочку (такого-то), панну NN» [3, с. 3]. Тут ми бачимо ставлення до шлюбу як до священного союзу, що відбувається за волі Божої і з Божого благословенням, і водночас на договірних засадах – у формі затвердження світською владою «шлюбного листа».

Таким чином, із впевненістю можна казати, що в першій половині XVII ст. категорія шлюбу сприймалося українцями двояко: по-перше, шлюб – духовний союз, освячений церковним вінчанням; а по-друге, шлюб як громадянський союз, заснований на стародавніх весільних звичаях та на договірних засадах. Укладення шлюбу на основі договору регулювалося нормами українського звичаєвого права ще за часів княжої доби. А оформлення договірного характеру шлюбних відносин стало результатом збереження та юридичного закріплення багатівкових традицій у сфері сімейного права.

Література:

1. Владимирский-Буданов М. Обзор истории русского права / М.Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1995. – 640 с.
2. Владимирский-Буданов М.Ф. Историко-юридические материалы, извлечённые из актовых книг губерний Витебской и Могилевской / М.Ф. Владимирский-Буданов // Университетские известия. – Киев, 1878. - №4. – С. 1-18.
3. Левицкий О. Обычные формы заключения браков в Южной Руси в XVI - XVII ст. / О. Левицкий // Киевская старина. Том 68. – Январь, 1900. – С. 1-15.
4. Полонська-Василенко Н.Д. Історія України : у 2-х т. Том 1. До середини XVII століття / Полонська-Василенко Н.Д. – К. : Либідь, 1992. – 640 с.
5. Статути Великого князівства Литовського: у 3-х т. Т. 1. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса: Юридична література, 2002. – 462 с.
6. Статути Великого князівства Литовського: у 3-х т. Т. 3. Статут Великого князівства Литовського 1588 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова] – Кн. 1. – Одеса: Юридична література, 2004. – 566 с.
7. Шлюбний контракт стає більш популярним в Україні: як переймають зарубіжний досвід // Сьогодні, 13 Листопада 2017 –[електронний ресурс] –режим доступу: <https://ukr.segodnya.ua/ukraine/brachnyy-kontrakt-stanovitsya-bolee-populyarnym-v-ukraine-kak-perenimayut-zarubezhnyy-opyt-1070750.html>
8. Щапов Я.Н. Княжеские уставы и церковь в древней Руси XI – XIV вв. / Я.Н. Щапов.– М., Наука, 1972. – 340 с.
9. Эклога. Византийский законодательный свод VIII века. (Перевод Е.Э.Липшиц.) – М.: Наука, 1965.
10. Юшков С. Памятники русского права. – Выпуск 1-й. Памятники права Киевского государства. Составитель доцент А.А.Зимин / Под. ред. проф. С.В. Юшкова. – М.: Госсююзиздат, 1952. – 287 с.